

بررسی منظر باغ بهشت در متن قرآن و تطبیق آن با باغ ایرانی با تاکید بر سوره آل عمران (مطالعه موردی عنصر آب در باغ)

آزیتا بلالی اسکویی^۱، ائلناز نظرزاده^{۲*}، فرناز نظرزاده^۳

۱- استادیار دانشکده ی معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، Azita.oskui@gmail.com

۲- کارشناس مهندسی معماری دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی

تبریز، Elnaz_nazarzade@Yahoo.com

۳- کارشناس مهندسی معماری دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز،

Farnaz_nazarzade@Yahoo.com

چکیده

از دیدگاه اسلام، توجه به چگونگی جهان پسین در دامنه ی وسیعی از منابع مورد توجه قرار گرفته و قرآن کریم والاترین متن دینی، مجموعه ای از آیات الهی است که در ورای واژگان به صورت نشانه ای، تصویری از دنیا و جهان آخرت را ترسیم می کند. با هم نشینی این نشانه ها، تصاویری عینی در ذهن انسان نقش میبندد که با این تصاویر و توصیفات فضایی، درک انسان از بهشت، نیز فراتر می رود. آیات قرآن به همان میزان که تصوراتی از بهشت در ذهن تداعی میکند؛ باغ ایرانی این ذهنیت را به همان میزان عینیت میبخشد. در این مقاله، سوره آل عمران به علت توضیحات بدیع از باب معاد و باغ های ابدی بهشتی و نهرهای جاری در آن مورد توجه نگارندگان قرار گرفته است که به بررسی توصیفات فضایی از بهشت در قرآن و تحلیل سوره ی آل عمران می پردازد. روش این تحقیق تفسیری، با تحلیل محتوای آیات قرآن است.

در این مقاله سعی شده است، ابتدا با بررسی منظر باغ و بهشت در متن قرآن به ویژه سوره ی آل عمران و تفاسیر مربوط به آن (تفسیر المیزان، تفسیر نمونه و...) به بازخوانی ویژگی های باغ بهشت بپردازیم سپس با بررسی عنصر آب در این سوره به ارزش و اهمیت این عنصر در باغسازی و شکل گیری باغ بپردازیم که می توان تاثیر آیات و احادیث را در شکل گیری باغ ایرانی با استفاده از عنصر آب مشاهده نمود و از آنجایی که آب در سرزمین ایران از اهمیت ویژه ای برخوردار بود، به همین دلیل از آب نیز در کنار طبیعت استفاده فراوانی می کردند. آب در ایجاد باغ و باغسازی ایرانی نیز نقش بسیار مهمی داشت به گونه ای که هندسه و شالوده باغ ایرانی تابع آب در باغ است و در صورتی که آب در دسترس نباشد باغی شکل نمی گیرد و در واقع باغ بستری برای نمایش عنصر آب است.

واژه های کلیدی: باغ ایرانی، باغ بهشتی، مفاهیم قرآنی، سوره آل عمران، بهشت، آب.

مقدمه

قرآن کلام الهی و سخن معنی دار برای انسان است و متناسب با فهم و درک انسان ها نازل شده و همواره پیام هایی درمورد زندگی روزمره برای انسان دارد که زمینه مناسبی برای الگوبرداری را فراهم میکند.

انسان در زندگی همواره از قرآن به عنوان کتابی برای هدایت، که راز جاودانگی زندگی دنیوی و سعادت اخروی در آن گنجانده شده است، الهام میگیرد و با توسل به این منبع شریف، طبیعت پیرامون خود را سامان می بخشد.

بارزترین نمونه ی این الهامات، ساختن بهشت زمینی در عالم مادی است، به گونه ای که آدمی همواره از عناصر الهام بخشی که در قرآن، بهشت را به تصویر کشیده است استفاده می کند و باغ را به مثابه گوشه ای از بهشت که تداعی گر عالم دیگر می باشد، می آفریند. بدین گونه که گاهی بهشت را در قالب قالی هایی با نقش و نگار باغ و گلستان در اتاق های خود می آورند و گاه باغ و باغچه هایی را در گوشه ای از حیاط خانه های خویش یا اطراف آن پدید می آورند.

انسان برای ساختن وطن خود به باغ سازی و ایجاد فضای دلنشین و زیبا روی آورده است که تلاش می کند که بهشتی زمینی برای خود خلق کند. چرا که همیشه خود را دور مانده از سرزمین اصلی خود و رانده شده از بهشت می داند که در بهشت به او وعده ی کوثر داده بودند. درختانی که از زیر آن ها نهر هایی جاری هست و درختانی که در زیر سایه ی آن ها آدمیان آرمیده اند. می توان گفت که ایرانی ها بهشت را بیش از دیگران درک میکنند و بهشت به عنوان مفهومی در فرهنگ ایرانی اسلامی است.

روش تحقیق

این نوشتار به بررسی توصیفات فضایی بهشت به عنوان الهام بخش ساماندهی باغ های ایرانی با تحلیل سوره آل عمران می پردازد. روش این تحقیق تفسیری، با تحلیل محتوا مبتنی بر دقت در مطالب و نکات موجود در متن قرآنی بوده که رهیافت راهبردی آن بر روش اکتشافی استوار است.

پیشینه تحقیق

در مقاله های تحت عنوان های مختلف مانند «باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تاکید بر ارزش های باغ ایرانی دوره ی صفوی» و «احیای باغ های ایرانی با استفاده از مبانی حکمی فرهنگ اسلامی» و تصویر باغ و عناصر منظر در قرآن با تاکید بر سوره ی الرحمن» و... در تحلیل بسیاری از آیات قرآن، معماری باغ های ایرانی را تمثیلی از باغ های بهشتی دانسته اند که در طول تاریخ توسط ایرانیان در طرح ریزی و احداث باغ های ایرانی مورد استفاده قرار می گرفت.

اما به دلیل اهمیت و ضرورت عنصر آب در شکل گیری باغ، به جز دلایل بدیهی ذکر شده، در هیچ کدام از منابع مورد مطالعه به طور مشخص به اهمیت عنصر آب در باغ سازی ایرانی اشاره نشده است. بنابراین سعی بر آن شد تا کنکاشی را در لابه لای متون قرآن به ویژه در متن سوره ی آل عمران که توجه ویژه ای به باغ های بهشتی و نهرهای جاری در آن دارد، در جهت بررسی دستورالعمل های ایجاد باغ ایرانی بر اساس عنصر آب انجام دهیم و عقیده بر آن داریم که به غیر از الگوبرداری و تقلید از باغ های بهشتی، علت های مهم دیگری نیز در ساخت باغ های زیبای ایرانی وجود داشته است بنابراین روش اصلی در تحقیق، تفسیر در آیات و متون قرآن بخصوص سوره ی آل عمران و تحقیق در ایجاد ساختار و کالبد فضایی باغ بر اساس عنصر آب است.

توصیف بهشت از منظر قرآن

«قرآن کتابی است برای انسان تا با شناخت آن به تمامی از کلمات و حروف گذشته پا در عالم محسوسات بگذارد و درک عالم مجردات در یک آن به معنی خلقت دست یابد.» [1] «از این رو هر جنسی از طبیعت را می توان با یکی از سوره های قرآن به موازات و هر نوع را با آیه ای و هر موجودی را با یکی از حروف منطبق دانست.» [2] بهشت نیز بازتابی از ذات خداست که او را بیشتر نمایان می سازد و مانع از ذات و هویت او نمی شود

«انسان پس از مرگ با پیوندی که با عقول و نفوس عالم علوی دارد، به مرتبه ای نائل شده و بر اساس آن یا به دوزخ می افتد یا در بهشت طبق میزان نیل به عالم کبیر به رضوان الهی دست می یابد.» [2]

بهشت، در سوره های بقره، آل عمران، نساء، مائده، اعراف، توبه، یونس، هود، رعد، نحل، مریم، طه، عنکبوت، یس، زمر، غافر، شوری، زخرف، احقاف، محمد، ق، حشر، اسراء، فرقان، شعراء، نجم، واقعه، حدید، حاقه، معارج، انسان، غاشیه، تحریم، قلم، نازعات، تکویر و ... آمده است. قرآن کریم در توصیف بهشت می فرماید:

خداوند به علت پشیمانی آدم از گناه اول، وی را دوباره به بهشتی وعده داده است که جایگاه و ماوای اصلی او بوده است و انسان را به باغ و بهشتی که در معاد به آن اشاره کرده است، باز می گرداند.

در توصیف بهشت قرآنی اینگونه می فرماید: عرض آن به اندازه ی آسمان ها و زمین بزرگ است و پهنای آن تمام وسعت آسمان ها و زمین را در بر گرفته است. (الحدید 21، آل عمران 133). بهشتی قرآنی که به تمام پرهیزگاران و متقیان ... وعده داده شده است، منزل و محل سکنی گزیدن آدمیان است که در آنجا مسکن می گزینند. (النحل 80) و محل استراحت و پذیرایی مداوم و بی وقفه از خستگان است که می توانند در آنجا استراحت کنند. (آل عمران 198) در باغ زیرسایه ی ابدی قرار می گیرند که برای آن ها گسترده شده است که منظور از سایه، نوری است که بر سر آن ها است و اشاره به ذات باری تعالی دارد. (النساء 57) مومنان همراه با پدران و همسران و فرزندان خود وارد بهشت می شوند و فرشتگان به دیدار آنها می آیند و از آنها استقبال می کنند. (الرعد 23) خداوند در این باغ های جاودان بهشتی به انسان قصر و خانه هایی پاکیزه وعده داده است. (التوبه 72) فرشتگان آنها را به بهشت دعوت می کنند که در آن امنیت و سلامتی وجود دارد و این باغ هابرخلاف باغ های دنیوی هیچ دیوار و حصار را برای امنیت بهشت ندارند. (الحجر 46) هیچ دیوار و حصار مانع از ورود مومنان نیست و درهای آن به روی همه ی مومنان گشوده است. (ص 50) در این بهشت ها میزبان و مهمان هردو راضی و خشنود هستند. (المائده 119) در این باغ ها برای تمام خواسته های مومنان پاسخ داده می شود و هیچ محدودیتی در برابر آن وجود ندارد. (النحل 31) مومنان در حالی که لباس فاخر برتن دارند بر تخت هایی تکیه کرده و به تماشای باغ های جاودان بهشتی می پردازند که آب از زیر پای درختان و قصر ها جاری است. (الکھف 31) درختانی که در این باغ های جاودان قرار دارد مثمر بوده و اغلب درختانی سرسبز و انواع انگور ها است. (النبا 32) سایه ی گسترده ی درختان که باعث می شود مومنان گرمای شدید آفتاب را کمتر احساس کنند و سایه ی آن ها دائمی است که سبب اعتدال همیشگی هوا در باغ های بهشتی می شود. (الواقعه 30، الرعد 35) این میوه ها هرگز پایان نمی گیرد و تمام نمی شود. (الواقعه 32، 33) سایه درختان بر مومنان می افتد و چیدن میوه های درختان را برای آنها بسیار راحت می کند بدین گونه که شاخه های درختان سایه ی خود را بر سر بهشتیان می افکنند و چیدن میوه از خوشه های پر از میوه که خود را پایین آورده اند بسیار راحت می کند (انسان 14) در آن بهشت ها همیشه چشمه هایی روان جاری است. (الغاشیه 12) و نهر هایی که همیشه از پای درختان آن جاری است. (آل عمران 15)

- با توجه به آیات ذکر شده می توان به تفاوت عمده در خصوصیات باغ های بهشتی با باغ های دست ساز توسط بشر در دنیای مادی اشاره کرد که از نظر کیفیت فضایی و نظام مندی و سایر ابعاد متفاوت از یکدیگر هستند ولی تشابهت هایی نیز با یکدیگر دارند. در نتیجه می توان گفت که بهشتی که در قرآن توصیف شده است چندین ویژگی مهم دارد:
- پهنای بهشت به اندازه ای بزرگ است که می تواند تمام آسمان و زمین را در بر بگیرد.
 - خداوند قصر و خانه هایی را در بهشت برای سکنی گزیدن مومنان و همسران و فرزندانشان قرار داده است.
 - بهشت هایی که امنیت و آرامش در آن همیشه وجود دارد.
 - خدمات دهی به تمام مومنان بسیار آسان انجام می شود و آفرینش هر چیزی به اندازه نیاز انسان ها است و محدودیتی در آن وجود ندارد.
 - تخت هایی بسیار زیبا جهت استراحت و لذت بردن مومنان از چشم انداز های باغ وجود دارد.
 - باغ هایی که درختان میوه بسیار در آن وجود دارد و سایه ی درختان در بهشت سبب ایجاد هوای معتدل در آن شده است و این میوه ها و نعمت ها همیشگی هستند.
 - باغ هایی که از زیر درختان آن نهرها جاری هستند

مفهوم باغ بهشتی، در سوره آل عمران

سوره آل عمران از متشکل ترین سوره هایی است که در باب توصیف باغ اخروی و نهر های جاری در آن، توصیفاتی را در خود دارد. در این سوره به طور مشخص در 7 آیه، به شرح بهشت و نهر های جاری در آن اشاره شده است لذا از باقی آیات صرف نظر شده است

در آیه 15: خداوند، باغ هایی بهشتی را وعده داده است که نهر ها از زیر پای درختانش می گذرد. که جاودانه در آن خواهند ماند. در این آیات بهشت عموماً به باغ هایی که نهر ها جاری در زیر درختان هستند تشبیه شده است. در باب باغ بهشت ها، تفاسیر مختلف ایراد شده است. بسیاری از تفاسیر بر این دلالت دارد که جنات لفظی جمع است و بر 7 بهشت دلالت دارد.

«چنان که ابن عباس گفت: جنه الماوی، جنه النعیم، دارالخلد، دار السلام، جنه الفردوس، جنه عدن و علیون است. همچنین جنات را بآن خوانند که امروز در دنیا از چشمها پوشیده است. آن گه صفت بهشت کرد تجری من تحتها الأنهار. در همه قرآن این ها و الف با اشجار شود مگر آنجا که من تحتهم است، و معنی همانست که میگوید: میروند زیر ایشان جویهای روان یعنی زیر درختها و نشستگاههای ایشان.» [3]

در جایی دیگر آمده است «آری، این باغ های بهشتی بر خلاف غالب باغ های این جهان، هرگز آب روان از پای درختانش قطع نمی شود.» [4]

اگر در دنیا، باغ و بوستان و مناظر زیبای طبیعت، نظر انسان را به خود جلب میکند، در بهشت، باغ هایی پر درخت و جنگل گونه وجود دارد که از پای درختانش رودها جاری و بر شاخ درختانش انواع میوه ها و خوردنی ها اویزان است.

تفسیری دیگر نیز بهشت هایی را توصیف میکند که از زیر سایه آنها نهر هایی جاری است و ایشان در آن، زندگی جاودانه و همسرانی پاک داشته ...» [5]

در آیه 133: خداوند، از بهشتی که به وسعت، آسمان ها و زمین است و برای پرهیزگاران آماده شده است، سخن گفته است. وسعت بهشت ها در قرآن تعابیر مختلف دارد.

«عرض "اینجا دو وجه دارد: یکی آنکه ضد طول است، و مبالغت را ذکر عرض کرد، از بهر آنکه در عرف و عادت طول هر چیز مه از عرض بود، یعنی که: چون عرض آن چندین است، طول آن خود چند بود؟»

وجه دیگر آنست که: معنی عرض فراخی است نه ضد طول، چنان که گویند: هذو دار عریضة، ای واسعة. میگوید: بشتابید.. بهبهشتی که فراخی آن چندانست که فراخی هفت آسمان و هفت زمین. مردی گفت: یا رسول الله اگر بهشت چندین است بدین فراخی پس دوزخ کجاست؟!» [3]

در جایی دیگر آمده است «باید توجه داشت مراد از عرض در آیه فوق، اصطلاح هندسی آن در مقابل طول نیست، بلکه به معنی لغوی آن یعنی وسعت می باشد.» [4]

مراد از عرض در آیه ی شریف پهنا و گستره است. در زبان عربی، هنگامی که می خواهند بگویند فلان شی از وسعت برخوردار است، واژه «عرض» را به کار می برند.

عبارت (جَنَّةٌ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ) کنایه از این است که بهشت از نظر گستره، به اندازه ای وسیع است که به نهایت وسعت رسیده است و یا به قدری است که قوه واهمه بشری از درک گستره آن ناتوان است.

بسیاری از مفسران در ذیل آیاتی که برای بهشت و جهنم کلمه «اعدت» (مهیا شده) به کار رفته، گفته اند، از این کلمه استفاده می شود که بهشت و جهنم، هم اکنون موجود است. زمانند این آیات: (وَجَنَّةٌ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ)

در آیه 136: خداوند، برای آمرزیده شدگان بهشت هایی را وعده میدهد که از زیر پای درختان آن، نهرها جاری هستند و در آنجا جاویدانند.

«و بهشت هایی که میروند زیر درختان آنها جویها، جاویدان در آن و نیکا مزد کارگران که آنست.» [3]
«در این آیه، پاداش پرهیزگاران که صفات آنها در دو آیه گذشته آمده، توضیح داده شده است، می فرماید: آنها پاداششان آمرزش پروردگار و بهشت هائی است که از زیر درختانش نهر ها جاری است، جاودانه در آن می مانند.
آری، پاداش آنها آمرزش پروردگار و بهشتی است که نهرها از زیر درختان آن جاری است (و لحظه ای آب آنها قطع نمی شود) بهشتی که به طور جاودان در آن خواهند بود.» [4]

در آیه ی 142: خداوند میفرماید: آیا چنین پنداشتید که تنها با ادعای ایمان وارد بهشت خواهید شد، درحالی که خداوند هنوز مجاهدان از شما و صابران را مشخص نساخته است؟!»

در آیه ی 185: خداوند می فرماید: هر انسانی مرگ را می چشد. و شما پاداش خود را به طور کامل در روز قیامت خواهید گرفت. و هر کس از آتش (دوزخ) دور شده، و به بهشت وارد شود، نجات یافته و رستگار شده است و زندگی دنیا، چیزی جز مایه فریب نیست.

«آنگاه اضافه می کند: کسانی که از تحت تاثیر جاذبه آتش دوزخ دور شوند و داخل در بهشت گردند، نجات یافته، و محبوب و مطلوب خود را پیدا کرده اند.» [4]

در آیه ی 195: خداوند برای کسانی که در راه خدا هجرت می کردند و در راه خدا آزار دیدند و جنگ کردند و کشته شدند، باغ های بهشتی را وعده می دهد که از زیر پای درختانش نهر هایی جاری است.

«علاوه بر اینکه گناهان آنها را می بخشم به طور مسلم آنها را در بهشتی جای می دهم که از زیر درختان آن، نهر ها در جریان است و مملو از انواع نعمت ها است.» [4]

در آیه 198: خداوند برای کسانی که ایمان آوردند و از نافرمانی پروردگارشان پرهیز کردند، باغ هایی بهشتی را وعده می دهد که از پای درختانش نهر ها جاری است که جاودان در آن خواهند ماند و این نخستین پذیرایی است که از سوی خداوند به آنها می رسد.

«خداوند باغ هایی از بهشت در اختیار آنان می گذارد که نهر های آب از زیر درختان آن جاری است و جاودانه در آن می ماند. نزل در لغت، به معنای چیزی است که برای پذیرایی میهمانان آماده می شود. و بعضی گفته اند: نخستین چیزی که به وسیله آن از مهمان پذیرایی میشود. همانند شربت یا میوه ای است که در آغاز ورود برای مهمان می آورند.» [4] می توان به جدول 1 مراجعه نمود.

جدول 1- آیات قرآنی سوره ی آل عمران (ماخذ: نگارندگان)

ردیف	آیات قرآنی سوره ی آل عمران	مفهوم آیه	شماره آیه
1	قُلْ أُوْتِبْتُكُمْ بِخَيْرٍ مِّنْ دَلِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَأَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ [6]	نهرهایی جاری از زیر درختان	15
2	وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ [6]	وسعت بهشت	133
3	أُولَئِكَ جَزَاءُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَجَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ [6]	نهرهایی جاری از زیر درختان	136
4	أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمِ الصَّابِرِينَ [6]	بهشت	142
5	كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أَجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحِرَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَمَتَاعٌ الْغُرُورِ [6]	بهشت	185
6	فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنْكُمْ مِّمَّنْ ذَكَرَ أَوْ أَنشَىٰ بَعْضُكُمْ مِّنْ بَعْضٍ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُودُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأَكْفِرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ثَوَابًا مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ [6]	نهرهایی جاری از زیر درختان	195
7	كِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُزُلًا مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ [6]	نهرهایی جاری از زیر درختان	198
نتیجه گیری	با بررسی برخی از آیات سوره ی آل عمران که اشاره ی مستقیم به باغ های بهشتی کرده است، می توان به این نتیجه رسید که در بسیاری از موارد در آیات، مفهوم آب در تعامل با بهشت آمده است و در توصیف بهشت از آب های جاری در زیر درختان آن استفاده شده است. در واقع آب در بهشت از اهمیت ویژه ای برخوردار است و از اصلی ترین عنصر در آن بشمار می آید. به گونه ای که در باغ های ایرانی نیز آب نقش بسزایی دارد، و شکل گیری باغ تابع عنصر آب است و از فضای باغ برای بهره برداری و نمایش آب استفاده می کنند به همین دلیل به جرات می توان گفت که فلسفه ی وجودی باغ، مدیون عنصر آب است.		

عناصر تشکیل دهنده ی باغ های ایرانی اسلامی

از آنجایی که باغ های ایرانی تصویری از باغ های بهشتی توصیف شده در قرآن کریم می باشد که توسط طراحان در این سرزمین نقش بسته اند، پرداختن به مفهوم باغ ایرانی بخصوص از جنبه ی تصاویر باغ های توصیف شده در قرآن کریم و آیات و روایات می تواند در شناخت باغ و عناصر کالبدی تشکیل دهنده آن تاثیرگذار باشد. هر باغ از عناصری تشکیل شده است که باعث شکل گیری مفهوم باغ می شود و آن را از سایر گونه های معماری متمایز می کند و هویت می بخشد.

✓ آب عنصر اصلی تشکیل دهنده باغ ایرانی

آب از عناصر حیاتی و مهم در شکل گیری باغ است و باعث سرزندگی و ایجاد حس نشاط در باغ می شود. آب در باغ ممکن است در قالب نهروهایی در سرتاسر باغ یا در استخر های بزرگ و کوچک در جلوی عمارت باشد. «اما کاربرد حوض ها و فواره ها فقط به دلیل فرم های کم و بیش هنری و صدای دلنواز آب و یا فضای رویا انگیزی که در آن قرار می گرفتند نیست، بلکه نقش اصلی آن بیش از هر چیز ایجاد هوای معتدل و موضعی است.» [7] علاوه بر نقش کاربردی و تزئینی، آب در باغ ممکن است جهت تهویه محیط و ایجاد هوای مطبوع در محیط باشد.

«آب در باغ همیشه جلونظر و آشکار است و همواره جاری. در این کار تعهد بسیار هست، تا آنجا که باغ فاقد آب جاری ناقص شمرده شده است.» [8]

✓ گیاه و درخت

از عمده عناصری که باعث شکل گیری باغ می شود گیاه و درخت است که باعث ایجاد فضای دل انگیز می شود. درخت در باغ می تواند سبب ایجاد سایه و ایجاد فضای استراحت شود و یا گیاهان مثمر باشد و سبب سود دهی برای باغ شود.

✓ بستر و طبیعت

هر باغ ممکن است متأثر از اقلیم و محلی که در آن به وجود آمده است روی یک بستر و سطحی هموار و یا روی سطحی شیبدار به وجود آید و در واقع هر باغ متأثر و متناسب با بستری که در آن قرار دارد، شکل میگیرد.

✓ فضای معمارانه (عمارت و هندسه)

عمارت و گوشک در باغ از جمله فضاهای معماری شده ی در آن به شمار می آید. عمارت در باغ ممکن است در قسمت های مختلف محور اصلی قرار گیرد (1/2 محور اصلی، 1/3 محور اصلی، انتهای محور باغ و چسبیده به آن). معمولاً باید چشم انداز اصلی رو به روی عمارت باغ، باز باشد. در برخی از باغ های ایرانی عمارتی به عنوان سردر نیز وجود دارد. «عمارت واقع در فضای ورودی تنها در شمار بسیار اندکی از باغ ها ممکن بود به عمارتی بزرگ تبدیل شود که محل استقرار و سکونت ساکنان اصلی باغ باشد» [9]

عنصر آب در باغ ایرانی در آیات قرآن کریم

«آب را می توان مهم ترین عنصر و پدیده ای دانست که در شکل گیری یک باغ در ایران نقش و اهمیت اصلی داشته، زیرا کمبود آب در بسیاری از نواحی ایران به ویژه مناطق مرکزی و جنوبی، امکان شکل گیری هرگونه فضای سبز و از جمله باغ را دشوار می ساخت.» [10]

«تقدس و احترام به آب و اعتقاد به آب به عنوان عنصری که می تواند انسان را برای ورود به دنیای خالص تر که جسم توان گذر از آن را ندارد، وجود دارد.» [11] توجه به همین ویژگی آب واز سویی دیگر اقلیم کم آب و گرم و خشک ایران سبب می شد تا همواره از این عنصر در طراحی خود استفاده کنند و آب را به گونه ای در طراحی خود به نمایش در آورند. بنابراین شرایط اقلیمی طراحان را بر این داشت که همواره از حرکت آب در باغ ها بهره گیرند و با ابداعات و ابتکارات خود در طراحی فواره و آبشار و آب نما، آب را در باغ به تماشا گذارند. که این امر می تواند هندسه ی باغ را نیز تحت تاثیر قرار دهد و محور های حرکت آب از طریق جوی و نهرها را برای آبیاری گیاهان را تعیین کند.

«همچنین وسواس در مدیریت و هدایت آب در معماری ایران به خصوص در طراحی باغ ها، نشان از ارزش گزاری مضاعف این عنصر در فرهنگ کهن ایرانی دارد» [12]

«ارزش معنوی آب در میراث بشری چنان است که آن را به خدا و خدایانی بلند مرتبه مربوط می ساختند و خلقت جهان و حیات دنیوی و اخروی نیز ابتدا با آب گره می خورد.» [13]

خداوند نیز در لایه لای آیات مبارکه ی قرآن درباره ی آب و صفات آن مباحثی را مطرح نموده است که توجه به این آیات به علت اهمیت ویژه آب به عنوان عنصری مهم در باغ های ایرانی، حائز اهمیت است.

- آب به عنوان عنصر حیات بخش

آیه 48-49 فرقان

وَ هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا 48

لِنُحْيِيَ بِهِ بَلْدَةً مَيِّتًا وَنَسْفِيَهُ مِمَّا خَلَقْنَا أَنْعَامًا وَأَنْاسٍ كَثِيرًا 49

آیه 30 انبیاء

أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ 30

آیه فوق آب را به عنوان ماده ای برای زنده کردن و حیات بخشیدن به موجودات معرفی می کند که این عنصر در باغ های ایرانی نیز سبب زنده شدن و فرح بخشی به باغ می شود. حرکت آب در آبشار ها، فواره ها و ... به خصوص از روی سینه کبکی ها نواهای گوناگون از آب را به گوش انسان می رساند که همه با صدای رسا سبب شادابی و حیات مخاطب می شود. «در تفکر انسان ایرانی دوران باستان (پیش از اسلام) عنصر طبیعی آب به عنوان سرچشمه حیات تا جایی اهمیت دارد که الهه ای برای آن متصور است.» [11]

- آب عامل رویش گیاهان

آیه 9 ق

وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُّبَارَكًا فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ 9

با توجه به آیه ی فوق یکی از علت های رویش گیاهان و سرسبزی آب است که در باغ نیز آب سبب رویش گیاهان مختلف می شود که در باغ نیز طراحان توجه ویژه ای برای آبیاری تمام گیاهان موجود داشتند که از طریق نهر و جوی آب را

انتقال می دادند. در قرآن بارها به درختان پربرگ سایه دار و در سایه ی درختان بلند و در طرف نهر آب های زلال و نهرهایی که زیر درختان جاری است و چشمه های روان موجود در باغ های بهشتی اشاره شده است.

تصویر آب در متن سوره ی آل عمران

زیباترین توصیف بهشت که در قرآن نیز آمده است ترکیب «جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» است که زیباترین تصاویر بهشتی از آب را در بهشت تداعی می کند و به معنی باغ و پردیس هایی است که دائما از زیر درختان و قصرهای آن جوی های آب جاری است.

در سوره ی آل عمران، خداوند به طور مستقیم 4 بار به عبارت «جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» اشاره می کند و مومنان را به بهشتی وعده می دهد که از زیر سایه ی درختان آن نهرهایی جاری است، که آب های روان آن هرگز قطع نمی شوند و دائمی اند. در تفسیر این آیه 2 حالت وجود دارد:

معنی آیه ی «جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» بدین گونه است، که اگر باغها را به دو قسمت فوقانی و تحتانی تقسیم کنیم که در قسمت فوقانی، شاخ و برگ درختان وجود داشته باشد و محل پیدایش میوهها باشد و پرندگان در آنجا سکنه - گزینند، در قسمت تحتانی آن یعنی آن قسمت از ساقه که متصل به زمین است و محل نشستگاه انسان باشد نهرهای متنوعی جریان دارد.

معنی دیگر آیه «جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» بدین گونه است، که نهرهایی در زیر درختان این باغها وجود دارد و از سطوح زیرین کوشک عبور می کند در واقع کوشک ها بر روی صفاهایی قرار گرفته شده اند تا بر وجود کوشک تاکید شود که در آن بهشتیان به نظاره ی بهشت می نشینند و هم رابطه ی بین آب و کوشک را در هم نشینی بین آن دو نمایش دهد. می توان به جدول 2 مراجعه نمود.

جدول 2- آب در متن سوره ی آل عمران (ماخذ: نگارندگان)

ردیف	الگوی آب در باغ سازی	کروکی	مصدق
1	الگوی 1 بر اساس نهر های جاری از پای درختان		برگرفته از آیه ی 136 سوره ی آل عمران
2	الگوی 2 بر اساس نهر های جاری از زیر درختان		برگرفته از آیه ی 195 سوره ی آل عمران
نتیجه گیری	در الگوی شکل گیری باغ های امروزه نیز آب در محور هایی اصلی و فرعی به تمام جهات باغ هدایت می شود و در تمام باغ به گردش در می آید و تا پای درختان جریان می یابد که نقش آبیاری کل باغ را دارد و به گونه ای تداعی گر آیه ی «جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» است.		

نتیجه گیری

آب که قبل از اسلام نیز از جایگاهی والا در بین اندیشه و زندگی ایرانیان برخوردار بود، با نازل شدن قرآن و رواج احادیث جایگاه والاتری نیز یافته و بر ارزش های آن افزوده شد. تشبیه هایی که قرآن در رابطه با باغ ها آورده است که آدمی همواره در کمال آرامش در آن سکنا می گزیند بسیار شبیه به باغ هایی است که انسان سعی در ساخت تصاویری از الگوهای باغ الهی، در دنیای مادی دارد. با توجه به تصاویر ارائه شده در تمام آیات قرآن کریم می توان دریافت که آب از اهمیت ویژه

ای برخوردار است که در باغسازی نیز به آن توجه شده است و درجهات مختلف وهمسو با آیات قرآن از آن در باغسازی بهره گرفته شده است.

در اقلیم ایران نیز به علت کمبود آب به ویژه در اقلیم خشک و گرمسیری که سطح وسیعی از سرزمین ایران را نیز در بر میگیرد، همواره از آب استفاده فراوانی می کردند تا بتوانند از گرمای سخت و شرایط نامطلوب بیرون باغ در امان باشند و با استفاده از آب و نمایش آب در قالب حوض و فواره سبب تعادل هوا گردند. به گونه ای که گویا معمار و باغساز های ایرانی خواسته اند این نعمت خداوند را در اختیار کسانی که در این فضا قرار می گیرند، قرار دهند این همان نعمتی است که خدا به بندگانش روزی می دهد. و همچنین نواهای مختلف آب که از جریان آن در فواره ها، آبشار ها، آبریز، آبگذر به خصوص حرکت آب از روی سینه کبکی در باغ پدید می آمد و به گوش انسان می رسید و سبب نوازش روح می شد گویی برای تسبیح خدا در باغ ایجاد شده بود که به نوعی سپاسگزار نعمت های خدایی هستیم که در این صورت آب عامل ایجاد باغ است تا ظرفی باشد برای نمایش آب و بهره برداری از نعمت الهی و تسبیح در باغ ایرانی و به گونه ای که غرض از ساخت باغ در کنار نمایش تمام عناصر آن برای ایجاد فضای فرح بخش و نشاط آور، نمایش عنصر آب بوده است. بدین صورت که وسعت باغ نیز به نسبت مقدار آب کم و زیاد می شود و اساسا چنانچه آب دائمی در دسترس نباشد باغی هم احداث نمی شود در واقع باغ ایرانی به خاطر آب شکل می گیرد. نقش عنصر آب در شکل گیری باغ، باعث ایجاد محورهای مختلفی در باغ شده است به گونه ای که آب در محل قرار گیری عمارت، نحوه ی کرت بندی باغ و ... تاثیر گذار بوده است.

پی نوشت

- (الحدید-21) سَابِقُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أُعِدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ ذَٰلِكُمْ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ
- (آل عمران-133) وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ
- (النحل-80) وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ وَمِنْ أَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَانًا وَمَتَاعًا إِلَىٰ حِينٍ
- (آل عمران-198) لَكِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُزُلًا مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ
- (النساء-57) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَنُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيلًا
- (الرعد-23) جَنَّاتٍ عِدْنٍ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ
- (التوبة-72) وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِينٌ طَيِّبَةٌ فِي جَنَّاتٍ عِدْنٍ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ
- (الحجر-46) ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ
- (ص-50) جَنَّاتٍ عِدْنٍ مَّفْتَحَتْ لَّهُمُ الْأَبْوَابُ
- (المائدة-119) قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمَ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ
- (النحل-31) جَنَّاتٍ عِدْنٍ يَدْخُلُونَهَا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ كَذَٰلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ
- (الكهف-31) أُولَٰئِكَ لَهُمْ جَنَّاتٌ عِدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يُحَلَّونَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُندُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُّتَّكِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعْمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا
- (النبأ-32) خَدَائِقَ وَأَعْنَابًا

- (الواقعه-30) وَظِلٌّ مَمْدُودٍ
(الرعد-35) مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعِدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكُلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ
(الواقعه-32،33) وَفَاكِهَةٌ كَثِيرَةٌ لَا مَقْطُوعَةَ وَلَا مَمْنُوعَةَ
(الانسان-14) وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ أُقُوفُهَا تَذَلِيلًا
(الغاشية-12) فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ
(آل عمران-15) قُلْ أَوْفَيْتُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَلِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَأَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ

مراجع

- [1] مطهری، م.، التعریف، محمد عبدالحسین الخیال، بالمدينة منوره، منشورات اسعد در ابزونی، 1371 هـ.
- [2] نسفی، ع. زبده الحقائق، ناصری، حق وردی، انتشارات طهوری تهران، 1363.
- [3] المیبدی، ا. کشف الاسرار وعده الابرار، به سعی واهتمام علی اصغر حکمت، انتشارات امیرکبیر تهران، 1357.
- [4] مکارم شیرازی، ن. تفسیر نمونه، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، 1385.
- [5] طباطبائی، م. ح. ترجمه تفسیرالمیزان، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، 1382.
- [6] قرآن کریم
- [7] زانگری، ل.، رحمتی، ن. م.، لورنزی، ب. باغ های ایرانی اسلامی، ترجمه: مجید راسخی وفرهاد تهرانی، دفتر پژوهش های فرهنگی تهران، 1391.
- [8] نوایی، ک.، حاجی قاسمی، ک. خشت و خیال شرح معماری اسلامی ایران، انتشارات سروش تهران، 1390.
- [9] سلطان زاده، ح. تداوم طراحی باغ ایرانی تاج محل (آرامگاه ایرانی تبار)، دفتر پژوهش های فرهنگی تهران، 1378.
- [10] سلطان زاده، ح. از باغ تا پارک، نامه انسان شناسی، دوره اول، شماره 4، ص 131-91، 1382.
- [11] شاهچراغی، ا. پارادایم های پردیس (درآمدی بر بازشناسی و بازآفرینی باغ ایرانی)، انتشارات جهاد دانشگاهی تهران، 1389.
- [12] زهادی، ا. باغ ایرانی، ملاقات آیین و برگ از گذشته تا امروز، معماری و ساختمان، شماره 35، ص 62، 1382.
- [13] پورجعفر، م. ر.، وثیق، ب. تصویر باغ وعناصر منظر در قرآن با تاکید بر سوره ی الرحمن، باغ نظر، سال پنجم، شماره نهم، ص 34-24، 1387.